

לשאלת גירושי היהודים מאנגליה ומצרפת

Author(s): סופיה מנשה

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשמ"ו), pp. 319-332

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70039705>

Accessed: 05/12/2011 14:11

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

לשאלת גירושי היהודים מאנגליה ומצרפת*

מאת סופיה מנשה

א

גירושי היהודים מאנגליה ומצרפת בשלהי ימי הביניים מיקדו את תשומת לבם של חוקרי תולדות העמים ותולדות ישראל כאחד. שילוב זה הוביל לראיית גירושי היהודים על רקע התהליכים הכלכליים והפוליטיים, שהביאו להיווצרותן של הממלכות הריכוזיות באירופה הנוצרית. במישור הכלכלי הובלט היחס שבין גירושי היהודים לבין יכולתן של החברות המערביות למצוא תחליף לפעילות המגורשים בתחום הכלכלי בכלל ובזחום הפינאנסי בפרט. במישור הפוליטי הצביע המחקר, בין השאר, על הערך התעמולתי הרב שנודע לגירושים, אשר שירתו את מגמתו של הכתר לגבש דעת קהל אוהדת למגמותיו הריכוזיות. הדגש על דעת קהל בטיעון זה קיבל משמעות כפולה: לא זו בלבד שגירוש היהודים אמור היה לחזק את התהילה הדתית של המלך 'בחסד האל' ועל ידי כך לסייע לו לדחות את גישת מתנגדיו, אלא שעצם החלטת הגירוש הסתייעה בקונצנזוס אנטי־יהודי רחב; נוצלו כאן הלכי רוח עממיים, שקיבלו את הגירוש כהוכחה לאדיקותו הדתית של נושא הכתר. מכאן הניסיון להקנות לגירושי היהודים מעטה של תמיכה המונית, כביטויים לעוינות הרווחת כלפי המגורשים¹.

מאמר זה מבקש לבחון כיצד נתקבלו הגירושים על בני אותו דור שבו אירעו. לפיכך, תעמודנה במרכזו השאלות, באיזו מידה זכו הגירושים ללגיטימציה במקורות התקופה, ובאיזו מידה הסתייעו הגירושים בשנאת ישראל המושרשת, כפי שהניחו החוקרים של השנים האחרונות. לשם עיון בשאלות אלו תיבחן מחדש סוגיית גירושי היהודים מאנגליה בשנת 1290 ומצרפת בשנת 1306, על רקע התהליכים הכלכליים והמדיניים של התקופה, אשר היו כבדי משקל בעיצוב התגובות לגירושים. סמיכות הזמנים ודימיון התהליכים המדיניים מספקים רקע מתאים למחקר משווה של תופעת הגירושים בשתי המעצמות של אירופה הנוצרית של אותם ימים. סקירת התגובות לגירושי היהודים בימי פיליפ אוגוסט

★ תודתי לפרופ' א' גראבויס מאוניברסיטת חיפה על הסיוע בכתיבתו של מאמר זה.

B. Guenée, 'Etat et nation en France au moyen âge', *Revue historique*, CCXXXVII 1 (1967), pp. 25–27; M. Kriegel, 'Mobilisation politique et modernisation organique – Les expulsions des juifs au bas moyen âge', *Archives des Sciences Sociales et des Religions*, XLVI, 1 (1978), pp. 18–20

(1182) ובימי לואי הקדוש (1252) נועדה לבדוק את מידת הרציפות והתמורה בהתייחסות לגירושי היהודים.

באשר למקורות אשר שימשו למחקר זה, יש להעיר כי התגובות לגירושים כפי שיצוטטו בהמשך משקפות את הגישות הרווחות בכרוניקות של אותו דור, שהן מקור עיקרי ולעתים אף בלעדי לבדיקת התגובות להתרחשויות ההיסטוריות. מצב זה משקף את המשך שליטתם של הנזירים בכתיבה ההיסטורית במעבר המאות הי"ג והי"ד. מנקודת הראות של מחקר זה, הנתון ההיסטוריוגרפי יחייב משנה זהירות בהסקת מסקנות בנוגע למגזרים השונים של החברה הימי-ביניימית. בשלב זה תקפים עדיין השיקולים, באיזו מידה מבטאת דעה המובעת בכרוניקה נזירית את השקפות מחברה בלבד, או שמא יש בה ביטוי לדעה הרווחת מעבר לארבעת כותלי המנזר². על רקע המגבלות שמציבים מקורות התקופה יתמקד הדיון בהתייחסותם של המגזר הכנסייתי בכלל והנזירי בפרט לגירושי היהודים, ובגורמים שעיצבו יחס זה.

ב

ההנחה שהגירושים מקובלים בחברת ימי הביניים, המונחת ביסוד ההיסטוריוגרפיה המודרנית, לא זכתה עדיין לדיון מחקרי מספק. ההתעלמות משאלה זו רומזת לשתי הנחות מוצא המובלעות במחקר ההיסטורי. ההנחה הראשונה מתייחסת ליחסי הגומלין בין רוב ומיעוט בחברות המערביות, וניתן לכנותה 'פופוליסטית' בשל כובד המשקל שהיא מייחסת לגורם העממי. טרור-רופר שימש שופר לגישה זו, כאשר ניסח את בעיית ציד המכשפות במאות ה"ז והי"ז:

מעולם לא יכול היה שליט לפתח מדיניות אלימה וכפייתית בקנה מידה רחב בלא תמיכת החברה או ללא שיתוף פעולה מצדה. רודן יכול היה לצוות על טבח, אך עצם ההחלטה נכפתה עליו על ידי ההמונים. אלמלא התמיכה החברתית הרחבה, לא היו באים כלל אל אוויר העולם מערכות דיכוי בקנה מידה גדול או גירושים למיניהם³.

בהמשך נבחן האם ניתן ליישב הנחה זו גם לגבי הנושא הנוגע לענייננו. ההנחה השנייה מתמקדת במעמדם של יהודי המערב מן המאה הי"א ואילך, כאשר הרוב הנוצרי, שעה שביקש לעצב את אחדותו הפנימית, דחק מיעוטים אל שולי החברה ואף גירש אותם בשלב

2 נעיר שגם הניסיונות לנצל את השיטה הכמותית אינם מספקים מענה אמין לבעיית התפוצה ומותירות מקום רב מדי לגורם האקראי. על שיטה זו ומימושה ראה: B. Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris 1980, p. 248 ff.

3 H. Trevor-Roper, *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries and Other Essays*, New York 1969, p. 114. נטלי דיוויס הרחיבה גישה זו וקשרה בין תופעת האלימות לבין צרכיה של כל חברה להגיע להגדרה עצמית. ראה: N. Z. Davies, 'The Rites of Violence', *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford 1975, p. 186.

מאוחר יותר. מנקודת ראות זו, כפיית אות הקלון בוועידה הלאטראנית הרביעית (1215) הופיעה כהוראה פרוגרמאטית להנהגה המדינית, באשר לנוהג כלפי היהודים באירופה הנוצרית.⁴

העיון בתולדות היהודים במאה השנים שקדמו לגירושי היהודים מאנגליה ומצרפת יכול לכאורה להצדיק את ההנחה על היסוד העממי שנמצא מאחורי הגירושים, וזאת על שום המתאם שבין תפוצתה של שנאת ישראל לבין נכונותו של הממסד המלכותי להעניק לה גושפנקה מדינית. הן באנגליה והן בצרפת, ניתן להצביע על הקבלה ברורה בין תפוצתן של עלילות דם ורדיפות עממיות לבין ההרעה במצבם החברתי-הכלכלי של היהודים כתוצאה מחקיקה מלכותית⁵. התגובות לגירוש היהודים בימי פיליפ אוגוסט (1182) יכולות לשמש ביטוי לקשר שהיה קיים בין שנאת ישראל לבין מדיניות הגירושים בסוף המאה הי"ב. החלטת המלך לגרש את היהודים מהדומינה המלכותית זיכתה אותו בשירת הלל בכרוניקות של סך-דני, שהתייחסו להחלטת המלך כביטוי ל'השראת רוח הקודש'. אותו מקור הקפיד לציין, כי לעומת נכונותם של הפריילטים להתערב לטובת היהודים כדי להפך את רוע הגזירה, חיקו האבירים והבורגנים בהתלהבות את מדיניות המלך, ובעקבותיו הפכו גם הם בתי כנסת למקומות של פולחן נוצרי⁶. ברם, ההתלהבות מחסידותו של מלך הצרפתים לא האריכה ימים, לאור נכונותו של פיליפ אוגוסט להתיר את חזרתם של היהודים בשנת 1198. מכאן הקובלנות על חוסר העקביות שבמדיניות המלך, שעמדה בסתירה בולטת לדעה הרווחת, 'contre la commune opinion de toz'. אף נטען, כי החזרת היהודים נוגדת את רצון האלוהים ומבשרת על התלאות העתידות לפקוד את ממלכת צרפת, כביטוי לזעם השמימי⁷. העדות מסך-דני מקבלת חיזוק ממקורות רבים של בני אותו דור, שהודהו באורח מוחלט עם גירוש היהודים⁸, והבליטו את מהותו הדתית

G. Langmuir, 'Prolegomena to any Present Analysis of Hostility against Jews', *Social Science Information*, XV (1976), pp. 689–727 4

P. Hyams, 'The Jewish Minority in Medieval England, 1066–1290', *JJS*, XXV (1974), pp. 270–293; G. Langmuir, 'The Jews and the Archives of Angevin England', *Traditio*, XIX (1963), pp. 203–210; R. Chazan, *Medieval Jewry in Northern France*, J. Hopkins U.P. 1973, pp. 63 ff. 5

'Quant li chevalier et li borjois et touz li poples virent les ovres le roi si merveilleuses... il rendirent graces à Nostre Seigneur de ce que il leur avoit doné et envoie en terre à leur tens tel roi et tel seigneur', *Les Grandes Chroniques de France*, ed. J. Viard, I–X, Paris 1930 (Société de l'histoire de France); VI, pp. 110–113 6

שם, VI, עמ' 246–245. 7

'Chronicon Guillelmi de Nangiaco', ad a. 1183, 1198, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, (=RHGF), éd. M. Bouquet, 24 vols., Paris 1737–1904; XX, pp. 740, 748; 'Ex chronologia Roberti Altissiodorensis Praemonstratensis ad S. Marianum 'famae Regis non Canonici', *RHGF*, XVIII, p. 251 'Ex chronico Alberici Trium Fontium monachi', *RHGF*, modicum derogavit' XVIII, p. 746; 'Rigordus De Gestis Philippi Augusti, Francorum Regis', *RHGF*, XVII, 8

של צעד זה. לעתים נראית הזדהות זו כביטוי למאבק הישן נוסח בין ה־Ecclesia לבין ה־Synagoga.⁹

התגובות לגירוש היהודים בימי פיליפ אוגוסט יצרו איפוא קרקע מוצקה לראיית הגירושים כביטויים לשנאת ישראל שהיתה רווחת, וכהשתקפות הלכי רוח עממיים. המקורות של סוף המאה הי"ב מוכיחים באורח חד־משמעי את ההזדהות הכללית עם הגירוש, שהוסבר מהותית במושגים הלקוחים מאוצר הדימויים של שנאת ישראל. מכאן גם ההתנגדות להחזרת היהודים מטעמים פיסקאליים, והחרדה מפני ההשלכות הצפויות מצעד זה על מרקם היחסים בין ממלכת צרפת הנוצרית לבין האלוהים. ברם, הישנות הגירושים במשך המאה הי"ג והעמדתם ככלי לשירות האוצר המלכותי, יצרו בקיעים ראשונים באפיון הדתי שנתלווה לגירוש בימי פיליפ אוגוסט. על המפנה החד בהתייחסות כותבי העתים לגירוש היהודים ניתן להצביע בימי מלכותו של לואי התשיעי. נכונותו של המלך הצלבן לגרש את היהודים מהדומינה המלכותית הוזכרה ברפרוף במקורות התקופה ולא היה בה כדי להאדיר את התדמית החסודה של המלך הקדוש¹⁰. הביוגרף של המלך, Jean Sire de Joinville, שהנציח את הערצתו כלפיו ב'תולדות לואי הקדוש', התעלם לחלוטין מגירוש היהודים, חרף העובדה שב'אני מאמין' שלו, שצורף ליצירתו, נמצא ביטויים לא מעטים לשנאת ישראל שפיעמה בלבו של המחבר¹¹. וכשמקור אחד ציין לשבח את מדיניותו האנטי יהודית של המלך, שאותה מנה בין תכונותיו הרבות של לואי הקדוש, הוא הזכיר זאת בהקשר למגבלות שהטיל המלך על הריבית שגבו היהודים, ולא דווקא בהקשר לגירוש¹².

התגובות המאופקות לגירוש היהודים בימי לואי הקדוש, מצדם של חוגים כנסייתיים¹³, מחדדות את השאלה, באיזה אופן התקבלו גירושי היהודים מאנגליה ומצרפת בדעת הקהל של זמנם. לכאורה ניתן היה לצפות, שבמעבר מן המאה הי"ג אל הי"ד תקדם דעת הקהל

pp. 9, 10, 48–49; 'Guillelmus Armoricus De Gestis Philippi Augusti', *RHGF*, XVII, pp. 66, 73

9 ראה לדוגמה בשירת ההלל שכוונה להנציח את מפעלו של פיליפ אוגוסט: – 'Guillelmi Britonis – Armorici – Philippidos Liber I', *RHGF*, XVII, p. 126

10 הסקירה הפשטנית המופיעה במקורות אינה רומזת על התלהבות כלשהי הדומה לזו שנמצאה בימי סבו. הכרוניקאים מסתפקים בדיווח ניטראלי של החלטת המלך בנוסח: 'Judei de regno Franciae, per praeceptum domini regis sunt expulsi', 'E chronico Sanctae Catharinae de Monte Rotomagi'. *RHGF*, XXIII, ad a. 1252, p. 402; 'E chronico Normannie', B. Blumenkranz, 'Louis IX ou Saint Louis et les Juifs', *Archives Juives*, X (1973–1974), pp. 18–21

11 Jean Sire de Joinville, *Histoire de Saint Louis, Credo et Lettre à Louis X*, éd. M. Natalis de Wailly, Paris 1874, pp. 31, 433, 439

12 'De Vita et Miraculis Sancti Ludovici Auctore Guillelmo Carnotensis', *RHGF*, XX, p. 34

13 ראה לעיל, הערות 10, 12.

בברכה את הגירושים, וזאת משני טעמים עיקריים: (א) ההקצנה שחלה בשנאת ישראל, אשר באה לידי ביטוי בתדירות הגוברת של עלילות הדם ועלילות לחם הקודש בשתי ממלכות אלה¹⁴; (ב) עצם העובדה שכותבי העתים הם אשר שימשו שופר עיקרי לעלילות למיניהן ותרמו להפצתן של העלילות בחברת זמנם. על רקע השיקולים הללו תיבחן להלן השאלה, באיזו מידה אותם גורמים שעיצבו והפיצו את הדימוי השטני של היהודים תמכו אמנם בהחלטה המלכותית לגרשם. ואכן, עיון במקורות התקופה מגלה ניתוק בולט בין טיפוח הדימוי השטני של היהודים, לבין התגובה לגירושי היהודים. אותם כמרים אשר הפיצו את הדימוי השטני של היהודים, אותם כרוניקאים אשר קידמו בברכה את הוצאתם להורג של יהודים המואשמים בעלילות – פיהם נתמלא מים לרגל הגירושים.

על גירוש היהודים מאנגליה הסתפקו רוב הכרוניקאים בארץ זו בתיאור תמציתי, שיש בו תחושת אדישות לעצם המאורע: 'באותה שנה, בסביבות חג כל הקדושים, גורשו כלל יהודי אנגליה ואקויטניה על פי צו המלך אדוארד, על נכסיהם, טפם ונשותיהם'¹⁵. מקורות אחדים אף מספקים נתונים דימוגרפיים על המגורשים, שאת מספרם העריכו בכ- 16,511 נפש¹⁶. האדישות האופפת את התגובות לגירוש מקבלת משמעות פרובלמאטית למדי לאור העדר תקדים לגירוש כללי של יהודים מאדמת אנגליה, ולהילת הקדושה שנתלוותה לאדוארד הראשון, המלך הצלבן, אשר יכולה היתה להאדיר את הגירוש בהילה דתית¹⁷. יתר על כן, ניתן להצביע על יחס אמביואלנטי, הגובל בהסתייגות, מעצם ההחלטה המלכותית לגרש את היהודים. מצב זה מתבהר מעיון במקורות על היחס ליהודים במצבים משתנים.

לרגל עלילת הדם בלינקולן בשנת 1255 תיארו האנאלים מוֹנְכְרִלי (Waverley) את היהודים כ'אויבי הדת הנוצרית'¹⁸. זמן קצר לאחר מכן, בשנת 1258, קידם מקור זה בברכה את גירושם של אנשי פואטו, המואשמים בקשירת קשר נגד המלך, הבארונים

14 רבו המחקרים על הדימוי השטני של היהודים ועל עלילות הדם. לענייננו נציין את המחקרים הבאים: צפירה רוקח, 'המלכות, הכנסיה והיהודים באנגליה של ימי הביניים', שנאת ישראל לדורותיה, עורך ש' אלמוג, ירושלים תש"ם, עמ' 123–146; י' שצמילר, 'מגילוייה של האנטישמיות בימה"ב – האשמת היהודים בחילול הצלב', מחקרים בתולדות עם ישראל, ה (תש"ם), עמ' 173–159; C. Roth, 'The Medieval Conception of the Jew – A New Interpretation', *Essays and Studies in Memory of Linda R. Miller*, ed. J. Davidson, New York 1938, pp. 180–182; J. Trachtenberg, *The Devil and the Jews*, New Haven 1943; F. Raphael, 'Le juif et le diable dans la civilisation de l'Occident', *Social Compass*, XIX (1972), pp. 554–556; N. Cohn, *Europe's Inner Demons*, New York 1975, pp. 101 ff.

15 'Annales Londoniensis', ed. W. Stubbs, *Chronicles of the Reign of Edward I and Edward II*, I, *Rolls Series*, London 1882, p. 99

16 'Flores Historiarum', ed. H. Luard, III, *Rolls Series*, London 1890, p. 70

17 'Annals of the Priory of Worcester', ed. H. Luard, *Annales Monastici*, ed. H. Luard, 5 vols., *Rolls Series*, London 1864–1869; IV, p. xli; 'Commendatio lamentabilis...', Stubbs (above, n. 15), II, p. 14

18 'Annals of Waverley' שם, ב, עמ' 346.

והממלכה, והמתוארים כזרים לכל דבר¹⁹. ואילו לרגל גירוש היהודים, לא זו בלבד שהמגורשים אינם מופיעים כזרים, אלא שאותו מקור מצא לנכון להבליט את רצף ההתיישבות היהודית על אדמת אנגליה. המלכה האם, אליונור, מוצגת כאחראית לצו הגירוש, אשר כשלעצמו לא זכה לאהדה מרובה בכתיבתו של מחבר האנאלים²⁰. במקרה מיוחד זה, ייתכן שניתן לקשור את התגובה המסויגת לגירוש בזיקה הכלכלית שבין נְכִיִּלִי בפרט והמסדר הציסטריאני בכלל לבין היהודים. פעילותם הכלכלית של יהודי אנגליה סייעה בעקיפין להתעצמותו של מסדר זה, מעצם יכולתו לרכוש מהיהודים את אותן קרקעות שאלו קיבלו בתורת משכון²¹. ואולם, גם במקרים אחרים, שבהם קשה להוכיח כל קשר כלכלי ישיר, ניתן להצביע על תגובות דומות לאלו. הכרוניקאי ממנזר אוסני (Osney) התייחס אף הוא אל היהודים כ'אויבי הצלב של ישו', והרחיב את הדיבור על הניצול שהם מנצלים את הנוצרים. אלא שגם מקור זה לא גילה כל התלהבות לנוכח הגירוש. היפוכו של דבר, הוא הדגיש את אובדן ההכנסות שנגרם לאוצר המלכותי, אשר עד מהרה מילא את החסר בהיטלים נוספים על האוכלוסייה הנוצרית. מכאן גם המסקנה המרה: 'בשל אויבי הצלב של ישו הוענשו הקאתולים ללא רחמים'²².

לצדן של עדויות אלו ניתן למצוא ביטוי גם למגמה לעטוף את גירוש היהודים באצטלה דתית, ואולם במצב העדויות שבידינו ראוי להעריך דעה זו כדעת מיעוט. האנאלים מדנסטייבל (Dunstable) הצדיקו את הגירוש 'בשל הפגיעות החמורות שביצעו היהודים באמונה הנוצרית'. על רקע זה מאריך הכרוניקאי בדיבור על שמחת ההמונים והכמורה הנמוכה, אשר העניקו למלך מעשר מרצון²³. ואילו במקרה אחד שבו במפורש העלילות הן ההנמקה לגירוש, מוזכרת החלטתו של אדוארד הראשון בהקשר לעלילת לחם הקודש שנפוצה אותה שנה על אדמת צרפת דווקא²⁴! בהעדר נתונים מספקים על זהות מחברי המקורות, לא ניתן לסווג את תגובותיהם על פי קריטריונים של אינטרסים אישיים או קבוצתיים. עם זאת, מתקבל הרושם שככל עניין פוליטי אחר באנגליה של אותם ימים, אף גירוש היהודים התקבל באופנים שונים על ידי מגזרים שונים באוכלוסייה, כשרבגוניות זו אינה פוסחת גם על המגזר הכנסייתי. גם אם אין לנו הסבר מקיף לרבגוניות המשתקפת

19 שם, עמ' 349–350.

20 שם, עמ' 409.

21 M. Postan, *The Medieval Economy and Society*, Middlesex 1972, pp. xlv–xxx; שם, עמ' 183–184; M. Mate, 'The Indebtedness of Canterbury Cathedral Priory, 1215–1295', *The Economic History Review*, XXVI (1973), pp. 185–186

22 'Sane quantum emolumentis regis fisco deperit per relegationem Judaeorum a regno, multo amplius eidem accrevit per deplorabilem quintaedecimae totius regni quam extorsit a catholicis exaggerationem, sic quoque pro inimicis crucis Christi immisericorditer catholici puniuntur', *Annals of Osney*, *Annales monastici* (above, n. 17), IV, pp. 326–327

23 'Annals of Dunstable', שם, ג, עמ' 361.

24 'Annals of the Priory of Worcester', שם, ד, עמ' 503.

במקורות, הגוונים המאפיינים את התגובות לגירוש ולמגורשים חשובים כשלעצמם, משום שביטאו את ההישגים הדלים שהיו לגירוש במישור התעמולתי.

גם בצרפת לא האדיר גירוש היהודים את ההילה הדתית של המלך. התגובות שהגירוש עורר היו מתונות ונעו בין אדישות להסתייגות. אמנם לא היה גירוש היהודים תופעה חריגה על אדמת צרפת ונמצאו לו תקדימים מימי פיליפ אוגוסט ולואי הקדוש, אשר יכולים היו להאפיל על ייחודיות המאורע²⁵. ברם, פיליפ היפה טיפח יותר מקודמיו את המימד התעמולתי כאמצעי להאדרת מדיניותו, וקצר הישגים נאים בחיזוק דימויו כ'מלך הנוצרי ביותר'²⁶. ואף על פי כן, הילת הקדושה שהאדירה את פיליפ היפה במעשיו החריגים כנגד האפיפיור בוניפציוס השמיני (1295–1303) ואשר נתלוותה מאוחר יותר למעצרים ולהחרמת רכושם של האבירים הטמפלרים (1307–1312), הילה כזו נשללה מ'המלך הנוצרי ביותר' במעשה אשר לכאורה חייב היה להנציח את הילתו הדתית: גירוש היהודים. בהעתק בן-הזמן של 'ההיסטוריה האוניברסאלית' לגיום מנג'י נמצא את הגירסה הרשמית של התעמולה המלכותית, המתרצת את הגירוש בניסיון המלך לטהר את ממלכת צרפת מ'חסרי האמונה' ולשחרר את נתיניו מהנטל הכבד הכרוך בנשך היהודים²⁷. על רקע טיעונים אלה ניתן לבדוק בבירור את מידת קבילותו של הגירוש מזווית התעמולה של החצר הקפטינגית.

כותבי העתים היו מודעים לגורם הכלכלי שהניע את פיליפ היפה לצוות על גירוש היהודים מצרפת: 'בחג מריה מגדלנה נעצרו בעת ובעונה אחת כל היהודים בממלכת צרפת ועל פי צו המלך הוחרם רכושם והם גורשו מהממלכה'²⁸. ג'פרי מפאריס, אחד המחברים

25 על המודעות לגירושים אלו נמצא ביטויים במקורות לאורך כל המאה ה'ד'. לרגל המגפיה השחורה ציין ג'יל-לי-מויס, ש'מאז תקופתו של לואי הקדוש לא נותרו בממלכת צרפת אלא מעט יהודים'. ראה: *Chronique et Annales de Gilles le Muisit, 1272–1352*, éd. H. Lemaître, Paris 1906 (Société de l'histoire de France), p. 224

26 Sophia Menache, 'Philippe le Bel – Genèse d'une image', *Revue Belge de philologie et d'histoire*, LXII (1984), pp. 689 ff. S.Schwarzfuchs, 'The Expulsion of the Jews from France, 1306', *JQR*, LXXV (1967), pp. 482–489

27 'Philippus Rex francie intellectu percipiens multa mala per Judeos in suo regno fieri. eos totaliter a tota terra sua expulit. hoc agens et volens maxime quod nullus fidei christiane incredulus in regno francie habitaret. et quia ipsi Judei multas et magnas sibi acquisierant per usuram divitias Rex vadia que ad presens a Judeis tenebantur iussis (sic per iussit) christianis pro puro prestito liberari / ceteras iudeorum divitias et bona mobilia sibi retinens illas et omnia que habebant in pios usus opponere curam diuxit'; J. Delisle, 'Documents parisiens de la *Vat. Reg. lat.* 4598, fol. 203 v. Bibliothèque de Berne', *Mémoires de la société de l'histoire de Paris et de l'Ile de France*, XXIII (1896), pp. 225–298

28 'Ex historia satirica', *RHGF*, XXII, p. 19; 'Continuatio chronici Girardi de Fracheto', *RHGF*, XX, p. 27; 'Fragment d'une chronique anonyme finissant en 1328', *RHGF*, XXI, p. 149; 'E floribus chronicorum', *RHGF*, XXI, p. 716; 'Continuatio Guillelmi de

הפופולריים בפאריס של אותם ימים, לא הסתיר את ההשלכות השליליות של הגירוש על משק הכספים:

הממלכה התדרדרה והלכה / גורל מר נפל בחלקם של הנוצרים... / אילו היו היהודים נשארים בממלכת צרפת / הנוצרים היו יכולים להסתייע בהם... / שהרי אין היום כנמצא / נוצרי המוכן לעזור לרעו / המוכן להלוות לו כספים).

שנה לאחר מכן, בשנת 1307, התייחס ג'פרי לשערוריית הטמפלרים כהגשמתה של 'קללת היהודים', שאותה הטילו על צרפת בזמן גירושם²⁹. כרוניקאים אחרים התייחסו לגירוש כאחד האמצעים במכלול של אמצעים חריגים, שבהם נקט פיליפ היפה באותם ימים כדי למלא את אוצרו המדולדל³⁰. לעומתם דיווח ג'והן מפאריס דווקא על תלאות היהודים בעת הגירוש, לאחר שרכושם נגזל מהם על ידי פקידי המלך³¹. פייר קישון לא הסתפק בכך והרחיב את הדיבור על חורבן היישוב היהודי ברואן, שאותו הוא תיאר בנימה חיובית למדי³². אף אותן כרוניקות מסך-דני, אשר לפניהם גילו התלהבות ניכרת לרגל הגירוש בימי פיליפ אוגוסט, שמרו על לשון ניטראלית כיתר המקורות לרגל הגירוש של שנת 1306³³. ניטראליות זו גם נטלה את העוקץ מהחלטתו של לואי העשירי להחזיר את היהודים לממלכה בשנת 1315, ואשר מוזכרת בלא כל נימה ביקורתית³⁴. בעקבות מותו של פיליפ היפה, בשנת 1314, סקרו הכרוניקאים הצרפתיים את המשבר הכלכלי שפקד את הממלכה בימיו ואת האמצעים החריגים שבהם נקט המלך כדי להגדיל את הכנסותיו. בהקשר זה נמנו גירוש היהודים, מעצר הטמפלרים וגירוש הלומבארדים במקשה אחת, ללמדנו על המודעות שרווחה בנוגע למניע הכלכלי שמאחורי גירוש היהודים מצרפת³⁵.

Nangiaco', *RHGF*, XX, p. 594; 'Anonymum S. Martialis chronicon ad annum 1320 continuatum', *RHGF*, XXI, p. 811; 'E chronici Rotomagensis continuatione', *RHGF*, XXIII, p. 347; 'Ex altera chronici Rotomagensis continuatione', *RHGF*, XXIII, p. 351; 'Ex Uticensis Monasterii Annalibus', *RHGF*, XXIII, p. 483; 'Ex obituarii monasterii Montisburgensis', *RHGF*, XXIII, p. 556

'Chronique rimée attribuée à Geoffroi de Paris', *RHGF*, XXII, pp. 118–119 29

'Chronique anonyme finissant en 1356', *RHGF*, XXI, p. 139 30

'Excerpta e memoriali historiarum Johannis a Sancto Victore', *RHGF*, XXI, pp. 671–672 31

'Lex Juys qui tenoient à Rouen beaucoup d'eritagez es parroisses de Saint Erblant, Nostre Dâme la Roonde et à Saint Lo, et avoient une rue appellée la rue aux Juys, et encore est appellée, et estoit leur moustier en une place de present appellée le Clos as Juys, furent boutez hors de la dicte ville, et leurs heritagez confissiez au roy', 'Extrait des chroniques de Pierre Cochen', *RHGF*, XXIII, p. 224 32

הכרוניקות של צרפת (לעיל, הערה 6), VIII, עמ' 249. 33

שם, שנת 1315, עמ' 320. 34

Geoffroi de Paris (לעיל, הערה 29), עמ' 152–155; Excerpta (לעיל, הערה 31), עמ' 659; 35

הכרוניקות של צרפת (לעיל, הערה 6), VIII, שנת 1321, עמ' 361.

התגובות לגירוש היהודים מצרפת מחזקות איפוא את המסקנות שנתקבלו על גירוש היהודים מאנגליה שש-עשרה שנה קודם לכן. בשתי המעצמות הנוצריות דאז ניתן להצביע על ניתוק בין גירוש היהודים לבין הדימוי השטני שדבק בהם לפני כן. אופי התגובות פותר במידה מסוימת את הקושי שהעלה ש' בארון בדבר סתירה אפשרית בין גירושי היהודים לבין חיוניות נוכחותם באירופה הנוצרית, בתוקף היות היהודים 'עדי האמונה'³⁶. אותו גורם שספג את העיקרון של 'עדי האמונה' ואשר שימש שופר לעלילות למיניהן, הסתייג ממילא מגירוש היהודים. הסתייגות זו באה לידי ביטוי במקורות התקופה, אשר שימשו אספקלריה לדעות הרווחות במנגנון הכנסייתי על שדרותיו השונות. לא מדובר כאן על סתירה אפשרית בין התיאוריה – 'עדי האמונה' – לבין המציאות ההיסטורית של המעבר מן המאה הי"ג אל הי"ד, שהייתה אכן כוחן לגירושים. תגובת המקורות רומזת על מצב מורכב יותר, שבו, אולי לראשונה בימי הביניים, נוצר אינטרס משותף למגזר הכנסייתי כולו כנגד הגירושים, כשלעמדה המסורתית של הפרילטים הצטרפו הפעם גם נזירים³⁷. אין ספק שלגבי צרפת קעקעה הישנות הגירושים את האופי הדתי של הגירוש ופגעה קשות במימד 'החסידות הנוצרית' שנתלווה לגירוש היהודים בימי פיליפ אוגוסט, בגלל אינטרסים פיסקאליים. ואולם גם באנגליה, שבה היתה תופעת גירוש היהודים בגדר חידוש, היא לא עוררה התלהבות ניכרת אצל כותבי העתים. מכאן גם ההישגים הדלים של הגירוש במישור התעמולתי. אותה כמורה שעיצבה וטיפחה את הדימוי של 'מלך בחסד האל' ואשר העלתה את נושא הכתר על פני מתחריו המדיניים, לא העניקה את ברכתה באורח קולני לגירושי היהודים. במצב זה נמנע הן מאדוארד הראשון והן מפיליפ היפה לקצור מבחינת דעת הקהל את היתרונות שבגירוש היהודים. להלן ייעשה ניסיון לעמוד על הסיבות שהטביעו את חותמן על התגובות לגירושים, על רקע התפתחויות כלכליות ומדיניות, בחלקן ייחודיות למגזר הכנסייתי ובחלקן משותפות לכל העלית המדינית באנגליה ובצרפת.

ג

במישור הכלכלי היה גירוש היהודים מותנה ביכולתו של המנגנון המלכותי למלא את מקום המגורשים בשני תחומים מקבילים: הן מבחינת תפקוד היהודים כאנשי ביניים והן מבחינת ההכנסות שאותו תיווך הכניס לאוצר המלך. חיוניות הנוכחות היהודית באנגליה ובצרפת מן הבחינה הכלכלית נבעה מהיות היהודים 'מנגנון עקיף לגביית מס'. ההיתר המלכותי ליהודים להלוות בשיעורי ריבית גבוהים מכאן, והמסים הגבוהים שנגבו

36 S. W. Baron, 'Nationalism and Intolerance: Babylon to the Seventeenth Century', *The Menorah Journal*, XVI (1929), pp. 503 ff.

37 ההסתייגות מגירושי היהודים היתה אפופה לא מעט מניעים אסקאטולוגיים. ראה בהקשר זה את טענות קונציל טרנט: J. Donovan, *The Catechism of the Council of Trent*, translated by J. Donovan, New York 1829, p. 64

מהיהודים מכאן, יצרו דרך עקיפה לגביית מס מאותה אוכלוסייה שנזקקה להלוואות מן היהודים, ורכושה הוא שהגיע בסופו של דבר לאוצר המלך³⁸. גם אם נביא בחשבון את תהליך ההתרוששות שפקד את קהילות ישראל באירופה המערבית במרוצת המאה הי"ג, וכתוצאה מכך את אובדן ההכנסות שנגרם לאוצר המלכותי³⁹, בכל זאת נותרת בעינה השאלה באיזה אופן נתמלא החלל שהותירו המגורשים במשק הכספים של הארץ ושל הכתר. התפתחותה של האדמיניסטרציה המלכותית בראשית המאה הי"ד לא פתרה בעיה זו, כי אם הביאה להחרפתה. עצם גידול המנגנון המלכותי וההתעסקות המתמדת במלחמה, העמיקו את הצורך של אדוארד הראשון ושל פיליפ היפה בהכנסות קבועות, מבלי שחל שינוי מהותי בתשתית המדינית-החברתית, שיכול היה להבטיח היענות חיובית לתביעותיו הכספיות של הכתר מצד אלו שבידם היה לעשות כן⁴⁰.

במעבר מן המאה הי"ג אל המאה הי"ד נמצא אמנם תחליף נאות לפעילות התיווך של היהודים בדמותם של בנקאים איטלקים, כגון הריצ'רדי באנגליה או בישה ומושה בצרפת⁴¹. האיטלקים ירשו את מקומם של היהודים כגובי מסים, כאשר הם נעזרו במנגנון המלכותי שגדל וצמח. במקביל, הם אף הלוו כספים לאוצר המלך. אולם, מנקודת ראות הכתר בוודאי שלא היו האיטלקים תחליף שווה ערך ליהודים. כפי שציין פ' אלמאן, כספי היהודים הגיעו אל האוצר המלכותי ככספי מס, ואילו כספי האיטלקים היו בגדר הלוואות שאותן הוא היה צריך להחזיר. ואף אם נכונה השערתו של אלמאן בדבר מגמתו של המלך להתחמק מפרעון חובותיו לאיטלקים⁴², הרי שעדיין לא היה בכך כדי למלא את החלל שהותירו גירושי היהודים במשק הכספים המלכותי, דווקא בתקופה שבה גדלו בשיעור ניכר צרכיה הכספיים של המונארכיה. תיאור ההתפתחויות במערכת גביית המס המלכותית, כפי שיראה להלן, מלמד כיצד נתמלא החלל שהותירו גירושי היהודים בתחום הפינאנסי. אף יסייע בירור זה להבנת הרקע לתגובות הצוננות לגירוש היהודים מצדם של חוגים כנסייתיים.

S.K. Mitchell, *Taxation in Medieval England*, New Haven 1951, pp. 31, 190, 278, 320; 38
C. Roth, *A History of the Jews in England*, London 1964³, pp. 105 ff.; G. Saige, *Les juifs de Languedoc*, Paris 1881, pp. 244 f.

L. Lazard, 'Les revenus tirés des juifs de :ראה: הי"ג, המאה הי"ג', *REJ*, XV (1887), pp. 233–261; P. Elman, 'The Economic Causes of the Expulsion of the Jews in 1290', *The Economic History Review*, VII (1936–1937), pp. 153–154 39

J. Strayer, 'Consent to Taxation under Philip the Fair', in: J. Strayer and C.H. Taylor (eds.), *Studies in Early French Taxation*, Cambridge Mass 1932, pp. 92–94; E. Brown, 'Cessante causa and the Taxes of the Last Capetians', *Studia Gratiana*, XV (1972), pp. 570–576 40

J. Strayer, 'Italian Bankers and Philip the Fair', *Economy, Society and Government in Medieval Italy*, eds. D. Herlihy et al., Kent 1969, pp. 113–121; R. Kaemper, *Bankers to the Crown: The Riccardi of Lucca and Edward I*, Princeton 1973, pp. 75 ff. 41

אלמאן (לעיל, הערה 39), עמ' 151. 42

עיון בהתפתחות הכלכלית-המשקית באנגליה ובצרפת במשך עשרות השנים שקדמו לגירוש פותח פתח אפשרי לפיתרון הבעיות שהוזכרו לעיל. במחצית השנייה של המאה הי"ג נמצא בשתי ממלכות אלו תחליף הולם להכנסות מן היהודים במעשר הכנסייתי שהועבר לאוצר המלך. הוויתור האפיפיורי על ההכנסות מן המעשר לטובת מלכים שנדרו את נדר הצלבן נועד במקורו לרתום את ההנהגה המדינית של אירופה למלחמות הצלב, והוא ביטא נאמנה את שאיפת האפיפיורים להתמיד בגיוס המערב לצורכיהן של ממלכות הצלבנים שמעבר לים⁴³. במשך המאה הי"ג דעכה הזיקה שבין הוויתור האפיפיורי על הכנסות המעשר לבין מימוש מסעי הצלב בפועל⁴⁴. אמנם תהליך זה לא פגע במסירותו של לואי הקדוש לארץ הקודש ובמימושו של שני מסעי צלב בהנהגתו, אך קנאותו הדתית של מלך הצרפתים לא הפחיתה מן הנטל הפיסקאלי שהוטל על הכנסיות שבממלכתו, כי אם הביאה להחרפתו. נפילת עכו בשנת 1291 הביאה להחרפת הפער שבין גביית המעשר לבין מימושו בפועל של מסעי הצלב. המלכים של אירופה הנוצרית המשיכו לגבות את המעשר למען סיוע לממלכה שקיומה פסק, והתחייבו לממש תוכניות שלא יצאו לפועל לכיבוש חוזר של ארץ הקודש. כישלון האפיפיור בוניפציוס הח' לסייג את תאוותם של אדוארד הראשון ושל פיליפ היפה (1295–1297 – Clericis laicos), מוכיח את חיוניות המעשר לאוצר המלכותי ואת נכונותם של שני מלכים אלה להילחם עד חורמה על שמירת הסדר פיסקאלי זה, שהוכיח את עצמו, ועיקרו רתימת הכנסיות הלאומיות למאמץ המלחמתי של הכתר⁴⁵. עיון בנתונים מספריים מבהיר היטב מצב זה: בין שנת 1301 לבין שנת 1327 סיפק האישור האפיפיורי למלכי אנגליה לגבות את המעשר סכום של £230,000 שהיה 92% מהכנסות האוצר⁴⁶. גם מלכי צרפת היו שותפים פעילים לגביית המעשר, והאישור האפיפיורי חודש באורח רציף שנה אחר שנה לטובתם של פיליפ היפה ובניו⁴⁷. הפיכת המעשר למס של קבע פותרת במידה רבה את השאלה כיצד התאפשר מן הבחינה הכלכלית גירוש היהודים. מצב זה יכול להסביר גם את התייחסותם של מספר כרוניקאים לגירוש

J. Saunders, *Aspects of the Crusades*, Canterbury 1962, pp. 25 ff. 43

M. Purcell, 'Changing Views of the Crusade in the Thirteenth Century', *Journal of Religious History*, VII (1972), pp. 3–19; על התמורות באותה עת ברעיון מסעי הצלב ראה: S. Schein, *The West and the Crusade: Attitudes and Attempts, 1291–1312*, Cambridge 1979 (ump. Ph. D. Dissertation), pp. 200–213 44

T. Boase, *Boniface VIII*, London 1933, pp. 178 ff. 45
לרתום את אנשי הכנסייה לצרכיה של המדינה שבדרך באמצעות גביית המעשר. ראה: J.F. O'Callaghan, 'The Ecclesiastical Estate in the Cortes of Leon-Castile (1252–1350)', *The Catholic Historical Review*, LXVII, 2 (1981), pp. 185–214

W. Lunt, *Financial Relations of the Papacy with England*, Cambridge Mass. 1939, pp. 307–319 46

Ch. Samaran – G. Mollat, *La fiscalité pontificale en France au xive siècle*, Paris 1905, pp. 12–16 47

היהודים⁴⁸, וכן את הקובלנה של הנזיר מאוסני ש'בשל אויבי הצלב של ישו הועשו הקאתולים ללא רחמים'⁴⁹.

אותם 'קאתולים', בלשון הנזיר, היו בראש וראשונה אנשי המנגנון הכנסייתי בכללותו, הסקולארי והנזירי, אשר נאלצו לוותר על הכנסות המעשר לטובת צרכיה של המדינה המתהווה. על רקע זה גם ניתן להצביע על ניגודי אינטרסים שהחריפו והלכו בין האפיפיורים לבין ההירארכיה הכנסייתית כולה, באנגליה ובצרפת. הנדיבות האפיפיורית כלפי המלכים במתן ההיתר לגביית המעשר נעשתה על חשבונן של הכנסיות הלאומיות, ונועדה לשרת את האינטרסים המדיניים של הכס הקדוש, אשר לא תאמו בהכרח את אלו של ההירארכיות המקומיות בממלכות המערביות. יתר על כן, התמיכה האפיפיורית במלכי אנגליה וצרפת ובמגמותיהם הריכוזיות, הגבירה את הניכור מצדם של הפריילטים, שנלחצו על ידי מערכת כפולה של תביעות, הן מצד האפיפיור והן מצד המלך⁵⁰. אמנם המדיניות האפיפיורית נועדה להקל את שיתוף הפעולה עם המלכים, לצורך קידום האינטרסים האפיפיוריים בשתי המעצמות של אירופה הנוצרית, אלא שעובדה זו היתה אך נחמה פורתא בעבור הפריילטים. פער העמדות בין האפיפיור לבין אנשי הכנסייה בא לידי ביטוי גם בהשקפות המנוגדות כלפי היהודים. במכתבו של אורבן הרביעי אל הפריילטים האנגלים משנת 1286 קבל האפיפיור על הקשרים ההדוקים שנרקמו בינם לבין יהודי הממלכה ואשר לעתים גלשו לפסים ידידותיים ממש⁵¹. גם אם ניתן לערער על הערכתו של אברהמס בנוגע למשקלו של האפיפיור בקבלת החלטת הגירוש⁵², הרי שפער העמדות בשאלת היהודים הוא ביטוי נוסף לניגודי ההשקפות בין האפיפיור לבין המנגנון הכנסייתי בממלכות המערביות. בעיני הפריילטים והנזירים כאחד, 'השחרור' מנוכחות היהודים היה אות לבאות, כאשר הנטל הכספי שהוטל בעבר על היהודים הועבר בכוח הדפוסים שהתפתחו במרוצת המאה הי"ג בעיקר אל אנשי כנסייה. ואכן, הפיכת המעשר למס של קבע מסבירה במידה רבה את שאלת כדאיותו של הגירוש מצד אחד, ואת חידת תגובתם של אנשי כנסייה מצד אחר. אמנם המשק באנגליה ובצרפת התקשה למלא בפרק זמן קצר את מקום היהודים, ודבריו של ג'פרי מפאריס מעידים יפה על האנדרלמוסיה שהשתררה במשק הכספים בעקבות הגירוש⁵³. גם נוכחותם של בנקאים איטלקים כשלעצמה, מעידה על אי יכולתה של המונארכיה להגיע לעצמאות מוחלטת במישור

48 ראה לעיל, הערות 15–19, 29, 30.

49 Annals of Osney (לעיל, הערה 22), עמ' 327.

50 סופיה מנשה, 'מעמד האפיפיורות ותדמית האפיפיורים בראשית עידן אביניון, 1305–1334', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1981, עמ' 78–80.

51 B.L. Abrahams, 'The Expulsion of the Jews from England', *JQR*, o.s., VII (1895), pp. 440–442.

52 שם, עמ' 443.

53 לגבי אנגליה ראה: R. Kaeuper, 'Royal Finance and the Crisis of 1296', *Order and Innovation in the Middle Ages*, eds. W.C. Jordan et al., Princeton 1976, pp. 103–110.

הפיסקאלי והפינאנסי. אך אין ספק שהמעשר פתר במידה ניכרת את בעיות האוצר המלכותי, שהיה אמור לספק את צרכיה של מלוכה שחתרה לריכוזיות, על ההוצאות הכרוכות בתהליך זה.

צרכיה הכלכליים של המונארכיה, על רקע מגמותיה הריכוזיות, רומזים על המימד המדיני שנתלווה לתגובות המסויגות לגירושי היהודים. תגובות אלה מבטאות הסתייגות ממגמותיו הריכוזיות של הכתר, אשר גירוש היהודים השתלב בהן. מסורות היסטוריות ומוקדי כוח פוליטיים, שבאו לידי ביטוי במאורעות הדראמאטיים של המאה הי"ג, הביאו להגבלתה של המונארכיה האנגלית על ידי אותן שכבות חברתיות שמצאו ביטוי מדיני בפארלאמנט, ובראשן הבארונים והפריילטים הכנסייתיים. התסיסה נגד ניסיונותיו של אדוארד הראשון להתחמק מקיום המאגנה כארתה בראשית ימי מלכותו, אשר בסופו של דבר הכניעה את המלך (בשנת 1295 – *Confirmatio cartarum*), היא ביטוי נאמן למאבק שהיה נטוש בין המלך לבין אותם כוחות מדיניים שחתרו להכשיל את מגמותיו הריכוזיות⁵⁴. ואילו בצרפת פרץ פיליפ היפה את דרכה של המונארכיה הריכוזית תוך מניפולאציה מתוחכמת באסיפת השדרות, שבה ניצל את העירונים לדחיקת רגליה של האצולה המדינית והכנסייתית. הן אדוארד הראשון והן פיליפ היפה מופיעים איפוא כסוללי דרכה של המונארכיה הריכוזית בממלכותיהם, תהליך שדחף אותם לצרף שכבות חדשות למפה הפוליטית, על חשבונן של אליטות מסורתיות⁵⁵. מכאן ברור, שגם באנגליה וגם בצרפת השתלב גירוש היהודים במגמות הריכוזיות של הכתר וממילא ביטאו התגובות, שהתגבשו במקורות התקופה ביחס לגירוש, עמדה עוינת ביחס למדיניות הריכוזית של הכתר בכללותה.

מצב זה יכול להסביר גם את העניין שהיה לכתר בגירוש היהודים מבחינת האינטרסים של מדיניות הפנים שלו. ההלוואות שנתנו היהודים באנגליה גרמו בעקיפין לריכוז קרקעות בידי האצולה, הכנסייתית והחילונית, תהליך אשר עמד בסתירה בולטת למגמות המונופוליסטיות של המלוכה מאז הכיבוש הנורמאני⁵⁶. מנקודת ראות זו עשוי היה גירוש היהודים לבצר את מעמדו של אדוארד הראשון, תוך פגיעה כפולה במתנגדיו הפוטנציאליים: הן על ידי העמקת נטל המיסוי על הכמורה באמצעות גביית המעשר, והן על ידי הכשלת התעצמותם הטריטוריאלית של הבארונים⁵⁷. גירוש היהודים השתלב

M. Keen, *England in the Later Middle Ages*, London 1973, pp. 33 ff. 54

E. Brown, 'Royal Salvation and Needs of State in Late Capetian France', *Order and Innovation* (above, n. 53), pp. 365 ff.; B. Keenney, 'Military Service and the Development of Nationalism in England', *Speculum*, XXII (1947), pp. 534–549 55

האפשרות של השפעת היהודים על הקפיטליזאציה של החקלאות, שעליה רומז אלמאן, נראית מוגזמת למדי במציאות של המאה הי"ג. ראה: אלמאן (לעיל, הערה 39), עמ' 145; Langmuir (לעיל, הערה 5), עמ' 219 ואילך. 56

B. Ovrut, 'Edward I and the Expulsion of the Jews', *JQR*, LXVII (1977), pp. 224–235; 57
J. Bolton, *The Medieval English Economy, 1150–1500*, London 1980, pp. 338 ff.

איפוא במאבקים הפנימיים שהיו נטושים באנגליה. הוא בא בזמן שבו איבדו היהודים הרבה מיכולתם לסייע לענייניו של המלך, ולעומת זאת סייעו בעקיפין להתעצמות מתנגדיו. גם על אדמת צרפת שירת גירוש היהודים את מגמותיו הריכוזיות של הכתר, כשחזק את ידיהם של בעלי בריתו: העירוניים. גירוש היהודים שחרר את תושבי העיר בחלקם מגורם מתחרה ושנוא, והיווה בשביל המלך תשלום פעוט תמורת הבטחת נאמנות העירוניים, שאותם צירף לאסיפת המעמדות בשנת 1302⁵⁸.

התופעות שהוזכרו לעיל יש בהן כדי להטיל ספק בהסברים בדבר התמיכה הכללית שנתלוותה לגירושי היהודים בשלהי ימי הביניים, הן באשר למניעים שעמדו מאחוריהם והן באשר לתגובות שעוררו בקרב בני אותו דור. אמנם אין בעדויות שנבדקו בכדי לשלול את קיומה של שנאת ישראל ואת חלקה כגורם אפשרי לגירושים, אך העדויות מפחיתות את המשקל המכריע שיוחס לה, הן כסיבה ישירה והן כלגיטימציה שלאחר מעשה. גירושי היהודים השתלבו בתהליכים המדיניים-הכלכליים שאפיינו את אנגליה וצרפת בשלהי ימי הביניים ואשר גולת הכותרת שלהם היתה גיבושה של מונארכיה ריכוזית. שילוב זה הוא אשר מנע מהמלך הישגים תעמולתיים בקנה מידה רחב והגביל את התמיכה הציבורית במדיניותו, שהצטיירה אצל כותבי העתים כביטוי לאינטרסים מדיניים וכלכליים אנוכיים. יתר על כן, המימד הכלכלי-המדיני שמאחורי הגירושים מנע את התמיכה בהם מצד אנשי כנסייה, שהיו במידה רבה מעצבי דעת הקהל דאז. המלך אמנם גירש את היהודים, אך בשלהי ימי הביניים הוא לא זכה ל'ברכת האלוהים'. 'נציגי האלוהים עלי אדמות' התייחסו לגירושי היהודים כביטוי לאופיו 'השטני' של תהליך המודרניזציה בחברה ובכלכלה, שכן הם קידמו את ענייניו של המלך, עושה השלטון הריכוזי, שערער את תוקפן של נורמות מקובלות מדורי דורות.

58 המגמה לכרות ברית עם העירוניים לקידום האינטרסים של המונארכיה עברה כחוט השני בתולדות השושלת הקפטינגית מאז ימיו של לואי השביעי. ראה: C. Petit Dutaillis, *Les communes françaises, caractères et evolution*, Paris 1947, pp. 27 ff. גם במלכות קאסטיליה ניתן להצביע על ניסיון דומה, כשהברית בין המלך והעירוניים היתה אבן בוחן למדיניות אנטי יהודית. כינוסי Cortes לאורך המאות ה"ג-הט"ו שימשו זירה נוחה להשמעת קובלנות העירוניים כנגד היהודים. ראה: J.F. O'Callaghan, 'Cortes and Royal Taxation during the Reign of Alfonso X of Castile', *Traditio*, XXVII (1971), pp. 390 ff.; T.F. Ruiz, 'Oligarchy and Royal Power: The Castilian Crisis, 1248-1350', *Parliaments, Estates and Representation*, II, 2 (1982), pp. 95-101